

Shayboniy xonligi - O'rta Osiyoning so'nggi buyuk xonligi

Jabborov Oybek Axror o'g'li –

Buxoro Davlat Universiteti Tarix fakulteti 1 kurs magistranti

Annotatsiya: ushbu maqolada Shayboniylar, Shayboniy xonligi, uning hukmdorlik va yuksalish davrlari haqida so'z yuritilgan

Kalit so'zlar: sulola, shiizm, sunniylik, shiban, xonaqoh, madrasa, Temuriylar imperiyasi

Shayboniylar

Transoksiyanani 1500 yildan 1598 yilgacha boshqargan o'zbek Turklari sulolasi. Chingizxonning to'ng'ich o'g'li Jo'chining kenja o'g'li Shayboniydan (Shiban) kelib chiqqan, ular ba'zan Abul-Xayriylar, Muhammad Shayboniyning bobosi Abul-Xayrdan keyin 1447 yilda Xorazmni Temuriylar davridan tortib olgan. Pravoslav sunniy musulmonlar sifatida Shayboniylar 1501 yilda Shiizmni davlat diniga aylantirgan Eronning Safaviylar sulolasi bilan doimiy ravishda urush olib borishgan. Samarqand dastlab Shayboniylar davlatining markazi bo'lgan, ammo 16-asrning ikkinchi yarmida Buxoro siyosiy markaz va muhim me'moriy homiylikning markaziga aylangan. 1598 yilda Shayboniylar o'rnini Yaniylar egalladi, ular ham Jochidan kelib chiqishni da'vo qildilar va Shayboniylar bilan nikoh orqali bog'lanib, 1785 yilgacha Buxoroda hukmronlik qildilar. Xorazm va uning poytaxti Xiva 17-asr oxiriga qadar Shayboniylarning garov tarmog'i bo'lgan Arabshohiylar tasarrufida bo'lib, ularning o'rnini Chingizxon naslidan bo'lgan turli xonlar egalladi.

Buxorodagi Shayboniylar Mahkamasi Temuriylar madaniy mantiyasini o'z zimmasiga oldi. 1507 yilda Muhammad Shayboniy (r. 1500-10) oxirgi Temuriylar hukmdorini Hirotdan haydab chiqarganida, u ko'plab Temuriylar objets d'artni o'lja sifatida oldi va Hirotda Temuriylar homiyligida gullab-yashnagan shoirlar, musiqachilar va rassomlarni yolladi yoki o'g'irladi. Rassom Behzod Buxoroga borgan bo'lishi mumkin va u 1510 yilda Shayboniy vafotidan keyin Tabrizga borgan ma'lum, ammo Hirotda merosi Buxoro rassomlarida yashagan. 16-asr davomida she'riyat, qo'lyozma rasmlari va boshqa san'atlarda Temuriylar uslubining asta-sekin ossifikatsiya qilinadigan davomi mavjud edi. Ushbu davrdagi Buxoro rasmlari palitrasi cheklangan, ammo kuchli ranglarni yoqtiradigan va landshaft kompozitsiyasining o'ziga xos xususiyatlari keng tarqalgan juda tugatilgan bo'lsa-da, temuriydan keyingi ilhomlantiruvchi uslubni namoyish etadi. 16-asrning oxiriga kelib, kitob rasmlari sifati pasayib ketdi, ammo hali ham Temuriylar modellariga asoslangan yorug'lik yaxshi bo'lib qoldi.

Temur yoki Tamerlan ham ma'lum bo'lganidek, Markaziy Osiyo tarixining katta qismini monopollashtirdi, mintaqani shakllantirgan boshqa qiziqarli belgilar va davrlarni soya qildi. Uning tarixiy ahamiyati, G'arbda ilhomlantirgan hayrat va zamonaviy O'zbekistonning uni millat asoschisi sifatida ko'rsatishga qaratilgan sa'y-harakatlari bilan bir qatorda, Temur 16-asrda Markaziy Osiyoning buyuk qudratiga aylangan va mintaqada o'chmas iz qoldirgan sulolani qo'lga kiritganini anglatadi. O'sha sulola Shayboniylardir.

Bugungi kunda Buxoro ko'chalarida hayron bo'lib, uning masjidlari, madrasalari va xonaqohlariga qoyil qolgan sayyoh, ehtimol bilmagan holda, Hirotdan janubda qozoq Turkistoniga, fors Kaspiy qirg'oqlaridan shimolgacha cho'zilgan Buxoro Shayboniyxonligidan qolgan ulug'vorlikka guvoh bo'ladi. g'arbda Sharqda Xitoyning g'arbiy chegaralaridan. Shayboniylar kimlar edi va ular bir asr davomida O'rta Osiyoni qanday boshqara oldilar?

Mo'g'ullar istilosidan keyin Markaziy Osiyoda va undan tashqarida shakllangan davlatlarning aksariyati singari, Shayboniylar ham mo'g'ul shahzodasining avlodlari bo'lib, ular Shayboniyga nisbatan o'z ismlarini, Chingizxonning nabirasi katta o'g'li Jo'ji orqali olgan. Ular mo'g'ul imperiyasini va qulaganidan keyin oltin O'rdani tashkil etgan ko'plab qabilalardan biri edi. Keyinchalik ularning konfederatsiyasi o'zlarini o'zbeklar deb atashadi, bu ular xizmat qilgan oltin O'rda hukmdori nomidan kelib chiqishi mumkin.

Shayboniylar dastavval Abul Xayr Xon (r. 1428-1468) rahbarligi davrida mashhurlikka erishib, bir qator qabilalarni birlashtirgan va zamonaviy Qozog'istonda ta'sirchan davlat tuzgan. Ammo uning merosi o'limidan oldin uning imperiyasi parchalana boshlagani kabi qisqa muddatli edi. Boshqa mo'g'ul qabilasi-O'ratlarga

qarshi mag'lubiyat, uning vassal boshliqlaridan ikkitasi Kerey va janibekning qozoq xonligini tashkil etish uchun ketishi bilan yanada yomonroq zarba berdi. Uning nabirasi Muhammad Shayboniy nafaqat teng, balki bobosidan ustun bo'lib, bir asr davomida vataniga aylangan Shayboniylarni tashkil qiladi.

Shayboniylarning yuksalishi

Muhammad Shayboniy (1451-1510) boylik askari sifatida hokimiyatga ko'tarila boshladi va taniqli sarkarda bo'lish uchun asta-sekin uning ta'siri va obro'sini oshirdi. Shayboniy o'zidan oldin ko'plab ko'chmanchi fotihlar bo'lib, Muqimiy hukmdor xizmatiga kirgan. Tarix davomida dashtdan kelgan ko'chmanchi yollanma askarlar o'zlarining harakatsiz homiylari tomonidan askar sifatida ishlashgan va ko'p hollarda xodimlar oxir-oqibat o'z homiylarini quvib chiqarishgan va o'z imperiyalariga asos solishgan.

Shayboniy ishida u Samarqandning Temuriylar hukmdori tomonidan ishlagan. Sulton Ahmad Mirzo, Shayboniyning homiysi, Temur imperiyasining qoldiqlarida hukmronlik qilgan bir qator Temuriylar knyazlaridan biri edi. Bu holat hozirgi O'zbekiston va Afg'onistonda kuchli va muvofiqlashtirilgan dushmanga duch kelmagan Shayboniylar uchun ustunlikni isbotlash edi.

Shayboniy Sulton Ahmad Mirzoning xizmatida uzoq vaqt bo'lmagan, chunki u unga xiyonat qilgan Chirchiq daryosidagi jang (1488) va oxir-oqibat Samarqandni o'zi va Markaziy Osiyodagi boshqa Temuriylar hududlarini zabt etib, uni mintaqadagi eng qudratli shaxsga aylantirdi va xonlik asoslarini o'rnatdi.

Mir-Arab madrasasi

Hirotni egallab olish oxir-oqibat uni bilan ziddiyatga olib keldi Safaviylar, yaqinda Forsda Shoh Ismoil tomonidan tashkil etilgan yangi sulola. Ikkala hukmdor ham jang maydonida 1510 yilda uchrashgan Merv (Turkmaniston). O'z dushmanlaridan ko'p bo'lgan o'zbeklar fe'li chekinish, ko'chmanchi jangchilarning klassik taktikasi tuzog'iga tushib, qaerda qattiq mag'lubiyatga uchradilar. Muhammad Shayboniy qurbonlar orasida edi va odatda sahnada Taxtlar o'yini, Shoh Ismoil Shayboniyning bosh suyagini ichimlik kosasiga aylantirdi. Shayboniyning o'limi o'zbeklar uchun falokat bo'ldi va uning vorislarining obro'si zaiflashdi. Safaviylar Shayboniyning ko'plab fathlarini bekor qildilar va Temuriylar shahzodasi va asoschisi Bobur bilan ittifoq qildilar mo'g'ul imperiyasi hali ham ajdodlari hududlarini qaytarib olish uchun kurashayotgan edi. O'zbeklar o'z navbatida G'arbda Usmoniylar, forslar arxenemiyasi bilan aloqalarini mustahkamladilar. Ammo bu Safaviylar ustun edi. Boburning yordami bilan ular Oxusni kesib o'tib, Shayboniylar xonligining yuragiga bostirib kirdilar. Fors avansi va Boburning intilishlari 1512 yilda to'xtatildi G'azdevan jangi, zamonaviy O'zbekistonda, bu erda o'zbeklar soni juda ko'p bo'lishiga qaramay bosqinchilarni mag'lub etishdi. Bobur qochishga muvaffaq bo'ldi, ammo Safaviylar generali qo'lga olindi va boshi kesildi. Qatl qilishni buyurgan

odam Ubaydullaxonidan boshqa hech kim emas edi, u o'zbek markazini boshqargan va eng buyuk Shayboniy hukmdorlardan biriga aylanadi.

Muhammad Shayboniyning jiyani Ubaydulloh hukmronligi davrida hokimiyat tepasiga ko'tarildi Kuchum (r. 1512-1531), kim nominal xon bo'lgan, ammo unga harbiy masalalarni topshirgan. Ubaydulloh Safaviylar bilan jangovar harakatlarni davom ettirdi va ko'plab yurishlar orqali Hirot va boshqa shaharlar bir necha bor qo'llarini almashtirdilar. Ubaydullohning Forsdagi urushlariga qiziqmagan Abu Said hukmronligi davrida (1531-1534) intermediyadan so'ng u o'zi xon bo'ldi (1534-1539).

Ubaydullohning forsdagi yurishlari natijasida Shayboniylar o'lja va boyliklarni to'plashdi, ularning ba'zilari keyinchalik hukmdor dafn etilgan muhtasham Mir-I-Arab madrasasini qurish uchun sarflandi. U harbiy qo'mondon bo'lishdan tashqari, 'Ubaydiy' taxallusi bilan fors, Arab va turkiy tillarda she'rlar yozgan maktub odam edi. Buxorodagi avtonom hukmronligi davrida (1540-1551) oyatlar tuzgan va ta'sirchan kutubxona to'plagan o'g'li Abdul Azizga ham ehtiros meros bo'lib qoldi. Ubaydulloh Buxoroni o'zining poytaxti sifatida tashkil etdi va shu vaqtdan boshlab ma'lum bo'lgan Buxoro xonligi siyosiy va madaniy markazga aylandi.

Shayboniylarning oltin davri

Ubaydullaxon vafotidan so'ng xonlik o'z hokimiyatini o'rnata olmagan 22 yil ichida to'rt xil xon bilan beqarorlikka qo'l urdi. Xonlik o'z hukmronligini oshirish uchun bir-biri bilan kurashgan turli Shayboniylar rahbarlariga tegishli fiefdomlarga bo'lingan. Ushbu betartiblikdan kim sulolaning eng buyuk hukmdori Abdulla Xon II bo'lishi kerak edi.

Dastlab otasining nominal hukmronligi ostida taqvodor Iskandar (1561-1583) va keyinchalik xonning o'zi (1583-1598) sifatida Abdulla Xon qarindoshlari bilan jang qildi va Shayboniylar hukmronligini birlashtirdi. Keyin u qarshi ko'plab kompaniyalarni olib bordi forslar, Xorezmliklar va qozoqlar, xonlik chegaralarini kengaytirish va shunga o'xshash muhim shaharlarni egallash Hirot, Mashhad va Astarobod, yilda Fors, Xiva va Urganch, yilda Xorezmva Sayram, yilda Turkiston. Buni u Mug'allar bilan do'stona munosabatlarni saqlab qolgan holda qildi.

Abdulla Xon mohir jangchi bo'lishdan tashqari, avvalgilari undan oldin bo'lganidek, taniqli shoir ham edi. Ichki barqarorlikdan foydalangan Buxoro poytaxt sifatida gullab-yashnadi, mintaqa va undan tashqaridagi rassomlar, ziyolilar va savdogarlarni jalb qildi. Buxorodagi Kosh va Xo'ja Gaukushan ansambllari va Buxoro va Toshkentdagi Ko'kaldosh madrasalari kabi go'zal binolar o'sha davrda bunyod etilgan va ilgari katta Kalyan masjidi yoki Buxorodagi Mir-I-Arab madrasasi kabi qurilgan boshqa Shayboniyxon yodgorliklari safiga qo'shilgan. Ushbu yodgorliklar, ehtimol Temur qurganidek ulug'vor emas edi.

Abdulla Xon II buyuk hukmdor edi, lekin u qadar yaxshi ota emas edi. Uning yagona o'g'liga bo'lgan sevgisi oxir-oqibat sulolaning oxiriga olib keladi. Abdul Moumin, buzilgan va dürtüsel Shahzoda, bir necha marta, xonning o'limidan oldin, oxir-oqibat unga qarshi isyon ko'targunga qadar ogohlantirishlarga qaramasdan, Abdulloh xon tomonidan kechirilgan otasini bir necha marta itoatsiz qildi. U vafot etgach, Abdul Mo'min yangi xonga aylandi va otasining tarafdorlarini pokladi. Bu Hirotni yillar davomida saqlab qolgan va himoya qilgan qobiliyatli va sadoqatli Kulbabning ijroini o'z ichiga olgan va Abdulloh xonni o'g'li haqida ogohlantirgan. Bundan tashqari, Ko'kaldosh madrasasi (Kukeldash Abdulloh xon va Kulbaba o'rtasidagi munosabatni nazarda tutgan holda, "qabul qiluvchi birodar" degan ma'noni anglatadi) Kulbob sharafiga qurilgan edi. Qasosda Abdul Mo'min Kulbabani egallab oldi va uni hayvonning har bir qadamida jarohat olish uchun tuya ustiga qo'ygan maxsus qurilgan qafasga qo'ydi. Ushbu qiynoqlardan so'ng, yangi xon uni o'q bilan o'qqa tutib, o'z qo'li bilan ijro etdi. Abdul Mo'minning harakatlari bir necha oydan keyin hokimiyatda bo'lgan g'alayon ko'targan va uni o'ldirgan zodagonlarning g'azabiga sabab bo'ldi.

Qizilqum qumlarida suv tomchilari yo'qolgani bois, Shayboniylar sulolasi va Abdul Mo'min vafotidan keyin Buxoro xonligining mintaqaviy gegemoniyasi g'oyib bo'ldi. Buning ortidan 18 asrda Nodir shoh mintaqasini bosib olishdan oldin tarixiy anonimlik cho'li bo'ylab uzoq safar bo'lib o'tdi va bundan ham muhimi, 19 asrda Buyuk Britaniya va Rossiya o'rtasidagi katta o'yin. Ammo o'sha vaqtga kelib, Safevidlar va mug'ullar bilan raqobatlashgan siyosiy va madaniy kuch bo'lgan xonlik, keyin esa Buxoro amirligi unutilib qolgan suvga aylandi.

Adabiyotlar:

1. Muhammad Haydar Mirzo. Tarixi Rashidiy. T.: Sharq, 2010.

<https://econferencezone.org>

2. Ahmedov.B. tarix manbalari O'zbekiston. Tashkent, 2001
3. Ahmedov.B. tarixdan Saboqlar. Toshkent, 1994
4. Ahmedov.B. o'zbek millati. Tashkent, 1992
5. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. Eng qadimgi davrlardan Rusga
6. bosqin. T.: Sharq, 2000.
7. www.ziyonet.uz

